

КОТЕЛЬНИЦЬКИЙ
Назар Анатолійович,
кандидат історичних наук,
член-кореспондент Центру
українських досліджень
Інституту Європи РАН
subton7@gmail.com
(м. Чернігів)

**«ПИСЬМА ИЗ ДЕРЕВНИ» Н.Н. ВОЛК-КАРАЧЕВСЬКОГО
ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ ЗЕМСЬКОГО ЛІБЕРАЛЬНОГО РУХУ
НА ПІВНОЧІ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ (60–80 рр. ХІХ ст.)**

Стаття присвячена запровадженню до міжнародного наукового обігу маловідомого та малодослідженого корпусу історичних першоджерел з історії земського ліберального руху на півночі Лівобережної України (60-80 рр. ХІХ ст.) – «Писем из деревни» Никодима Никодимовича Волк-Карачевського (1829–1913). Автор, провівши детальний контент-аналіз епістол відомого публіциста, члена опозиційної ліберальної партії Північного Лівобережжя, прийшов до висновків про те, що «Письма из деревни» Н.Н. Волк-Карачевського є унікальним і вкрай цінним епістолярієм, який яскраво та ґрунтовно висвітлює інтелектуальний сегмент історії земського лібералізму українського Полісся, і у той же час ілюструє прекрасний публіцистичний таланти «пера» членів ліберальної фракції в особі Никодима Никодимовича. Листи де-факто являють собою історіософський виклад соціальної та економічної програми опозиційної аристократичної фронди північної України, з зазначенням ідеологічних імперативів визвольної течії. «Письма из деревни» яскраво репрезентують політико-філософські ідеали земського ліберального руху Сіверщини по системній трансформації усіх сфер буття Російської імперії другої половини ХІХ ст. Соціальна сутність цих перетворень полягала у принциповій зміні фундаменту будівництва нової країни: відмові від патронату і широкої підтримки малочисельного панівного стану держави – великої латифундіальної аристократії та бюрократії (не більше 5%) і формуванні нового, модерного суспільства з абсолютної більшості населення, з метою створення у перспективі країни «середнього класу», прогресивної економіки та широкомасштабного капіталістичного реформування усіх галузей життя імперії на благо кожного громадянина. За політичним спрямуванням ці ідеали, поза усіляких сумнівів, були ліберальними, і полягали у поступовій еволюції

неофеодальної Російської імперії до демократичної, правової держави, з усіма громадянськими правами і свободами людей.

Ключові слова: Н.Н. Волк-Карачевський, «Письма из деревни», земський ліберальний рух, соціальна та економічна програма земського лібералізму.

**«LETTERS FROM THE VILLAGE» BY N.N. VOLK-KARACHEVSKYI AS
A SOURCE OF THE HISTORY OF THE ZEMSKY LIBERAL MOVEMENT
IN THE NORTH OF LEFT-BANK UKRAINE (60–80's of the 19th century)**

The article is devoted to the introduction into the international scientific circle of the little-known and poorly investigated corps of historical primary sources on the history of the Zemsky Liberal Movement in the North of Left-Bank Ukraine (60–80's of the 19th century) – «Letters from the village» from Nikodim Nikodimovich Volk-Karachevsky (1829–1913). The author, having conducted a detailed content analysis of the epistol of a famous publicist, a member of the oppositional Liberal Party of the North Left Bank, came to the conclusion that «Letters from the village» N.N. Volk-Karachevsky is a unique and extremely valuable epistolary that clearly and thoroughly covers the intellectual segment of the history of Zemsky liberalism in the Ukrainian Polissya, and at the same time illustrates the excellent journalistic talent of the «pen» of the members of the liberal faction in the person of Nikodim Nikodimovich. The letters de facto represent the historiosophical presentation of the social and economic program of the opposition aristocratic front of northern Ukraine, indicating the ideological imperatives of the liberation movement. «Letters from the village» clearly represent the political and philosophical ideals of the Zemsky liberal movement of Sivershchyna on the systemic transformation of all spheres of existence of the Russian empire of the second half of the nineteenth century. The social essence of these transformations consisted in fundamentally changing the foundation of the construction of a new country: the refusal of the patronage and the broad support of the small-scale dominant state of the state – the big latifundial aristocracy and bureaucracy (no more than 5%) and the formation of a new, modern society from the absolute majority of the population, the prospect of a «middle class», a progressive economy and a large-scale capitalist reform of all areas of the life of the empire for the benefit of every citizen. By political orientation, these ideals, beyond all doubt, were liberal, and consisted in the gradual evolution of the neo-feudal Russian Empire into a democratic, rule-of-law state, with all civil rights and freedoms of people.

Key words: N.N. Volk-Karachevsky, «Letters from the village», Zemsky liberal movement, social and economic program of zemsky liberalism.

«ПИСЬМА ИЗ ДЕРЕВНИ» Н.Н. ВОЛК-КАРАЧЕВСКОГО КАК ИСТОЧНИК ПО ИСТОРИИ ЗЕМСКОГО ЛИБЕРАЛЬНОГО ДВИЖЕНИЯ НА СЕВЕРЕ ЛЕВОБЕРЕЖНОЙ УКРАИНЫ

(60–80 гг. XIX в.)

Статья посвящена введению в международный научный оборот малоизвестного и малоисследованного корпуса исторических источников по истории земского либерального движения на севере Левобережной Украины (60–80 гг. XIX в.) – «Писем из деревни» Никодима Никодимовича Волк-Карачевского (1829–1913). Автор, проведя детальный контент-анализ эпистол известного публициста, члена оппозиционной либеральной партии Северного Левобережья, пришел к выводам о том, что «Письма из деревни» Н.Н. Волк-Карачевского являются уникальным и крайне ценным эпистолярием, который ярко и основательно освещает интеллектуальный сегмент истории земского либерализма украинского Полесья, и в то же время иллюстрирует прекрасный публицистический талант «пера» членов либеральной фракции в лице Никодима Никодимовича. Письма де-факто представляют собой историософское изложение социальной и экономической программы оппозиционной аристократической фронды северной Украины, с указанием идеологических императивов освободительного движения. «Письма из деревни» ярко представляют политико-философские идеалы земского либерального движения Северицины по системной трансформации всех сфер бытия Российской империи второй половины XIX в. Социальная сущность этих преобразований заключалась в принципиальном изменении фундамента строительства новой страны: отказе от патроната и широкой поддержки малочисленного господствующего сословия государства – большой латифундиальной аристократии и бюрократии (не более 5%) и формирования нового, современного общества, на основе абсолютного большинства населения, с целью создания в перспективе страны «среднего класса», прогрессивной экономики и широкомасштабного капиталистического реформирования всех сфер жизни империи на благо каждого гражданина. В политическом плане эти идеалы, вне всяких сомнений, были либеральными, и заключались в постепенной эволюции неофеодальной Российской империи к демократическому, правовому государству, со всеми гражданскими правами и свободами людей.

Ключевые слова: *Н.Н. Волк-Карачевский, «Письма из деревни», земское либеральное движение, социальная и экономическая программа земского либерализма.*

Історія земського ліберального руху на півночі Лівобережної України належить до актуальних, але вкрай малодосліджених проблем української історичної науки. У зв'язку з цим, виявлення та введення до наукового обігу

історичних джерел, зокрема – особистого походження, має неабияке значення. Публічний епістолярій члена ліберальної опозиційної фронди північної України – Никодима Никодимовича Волк-Карачевського (1829–1913), оприлюднений на сторінках профільного видання інституцій земського самоврядування Північного Лівобережжя – «Земского сборника Черниговской губернии» тому яскраве підтвердження. Завдання цієї розвідки полягає у запровадженні виявленого нами корпусу джерел персонального походження до міжнародного обігу та спроби аналізу і синтезу контенту епістолярію.

Н. Волк-Карачевський розпочав публікувати свої «Письма из деревни» на початку доби Контрреформ у Російській імперії. У середині 80 рр. XIX ст., на фоні яскравого наступу сил реакції та консервативної реставрації у державі, земська ліберальна фронда Сіверщини вже перестала бути монолітним політичним організмом. Керманіч опозиційної партії – І. Петрункевич, був заарештований за активну політичну діяльність та без усілякого рішення судових інститутів адміністративно інтернований за межі українських губерній імперії. Яскраві члени визвольного руху українського Полісся – М. Імшенецький, В. Савич, М. Константинович, О. Карпинський на той момент вже пішли у вічність, зазнавши переслідувань та розчарувань. Деякі представники політичної течії, наприклад – О. Ліндфорс, відійшли від активної суспільної діяльності у силу великих проблем зі станом здоров'я. В умовах фактичного розгрому ліберальної опозиції у земських установах північної України російською монархією, Н. Волк-Карачевський вирішив обрати для себе шлях «духовної еміграції», звівши свою роботу у земських органах до необхідного мінімуму, присвятивши більшість часу турботам про свій маєток у с. Британи Борзнянського повіту та надсилаючи свої дописи до Чернігова [1, с. 91]. Безпосередньо проживаючи у провінції, Н. Волк-Карачевський бачив та відчував на власному досвіді увесь комплекс проблематики функціонування місцевого самоврядування у регіоні, що й стало головною тематикою його публічного епістолярію, який був виданий вже в умовах розробки та впровадження земської контрреформи 1890 р.

У перших листах, датованих 1887 р., діяч звернув увагу на важливі проблеми співвідношення і кореляції бюджетів інститутів земського та міського самоврядування, протипожежної безпеки, будівництва доріг у регіоні, охорони ґрунтів. Никодим Никодимович особливо наголошував, що земські інституції, перш за все, повинні опікуватись пекучими проблемами життя свого основного виборця – селянської верстви, адже більшість земських податків сплачує саме цей соціальний стан. Як міські органи врядування, які обираються та фінансуються податками жителів міст, піклуються про життя міщан, так і земські установи повинні брати приклад з міст та усіяко турбуватись про жителів сільської провінції. Автор вказував на потребу ліквідування кричущої диспропорції у формуванні міжбюджетних відносин краю – не можна допускати, щоб міста, які мають субвенції з губернських земств, отримували більше, ніж безпосередня складова земського самоврядування – повітові земства, які є найближчими установами для населення громад, що делегували їм свій представницький мандат. Практика показала, що $\frac{1}{3}$ зведеного консолідованого бюджету губернських земств витрачається не на селищні громади, а на зовсім інші агенти. У зв'язку з цим, на переконання політика, потрібне реформування цього складного сегменту управління регіоном.

Дуже болючим питанням був стан протипожежної безпеки краю. Н. Волк-Карачевський констатував, що у пореформену добу кількість пожеж зросла у рази, що, безумовно, пов'язано з модернізацією усього життя держави та загальним науково-технічним прогресом. Відомий ліберал критично оцінив страхову протипожежну діяльність земських органів. Він зазначив, що праця у цій сфері зводиться до методології роботи комерційних контор: земські страхові агенти та управи збирають з селянства податки, формують страхові капітали, частково компенсують нанесені пожежами збитки населенню, а з залишків страхових коштів формується запасний капітал, який може бути витрачений на будь-які потреби. Такий стан справ викликає багато питань до земського самоврядування та ауру недовіри, скептицизму по відношенню до вказаних органів. Ніякої спеціальної та роз'яснювальної роботи земські управи

з громадами не ведуть, себто комунікація відсутня. Оскільки страхові виплати невеликі, вони жодним чином не покривають великих збитків погорільців. Відповідно, виникає атмосфера підозр у корумпованості страхової служби та виконавчих установ – губернських та повітових управ. Колосальною проблемою є і той факт, що земства краю не мають профільних спеціалістів з пожежної справи. У таких умовах діяч висловив переконання про необхідність принципової зміни політики у цій сфері, а саме – переході від дерев'яного житлового будівництва до кам'яних побудов як одиниць житла, так і господарчих об'єктів. Тільки вказаний підхід може змінити дуже тривожну тенденцію з пожежами у провінції [2, с. 52–65].

Галузь шляхового будівництва викликала у Н. Волк-Карачевського не менше хвилювань. Він прямо вказував, що у сфері процвітає корупція, непрофесіоналізм та безвідповідальність, а це вже компетенція представників російського самодержавства на місцях – адміністрацій губернаторів. Місцеве самоврядування зі свого боку може ініціювати важливі зміни у фінансовому аспекті забезпечення цих модернізаційних процесів. Наприклад, є великий сенс подати офіційне клопотання про прийняття імперського законодавства, яке б впровадило податки не тільки на будівництво власне самих доріг, а й мощення внутрішньої інфраструктури міст, містечок, селищ. Для цього, перш за все, потрібно навести лад із виконавчою дисципліною відповідальних інститутів, проаналізувати становище бюджетів міського і місцевого самоврядування, чітко розмежувати компетенції посадових осіб, установ і органів, диференціювати напрямки владних повноважень та ступені міжбюджетних відносин. Транспортні шляхи сполучення – катастрофічна проблема Російської імперії, якою ніхто не бажає займатися у силу величезної кількості непрозорих інтересів дуже сумнівного характеру, як на регіональному, так і особливо на вищому державному рівні, адже зовсім не зрозумілі принципи і пріоритети у цій сфері [3, с. 147–154].

Розмірковуючи над питаннями охорони ґрунтів краю, автор запропонував ввести у штат найманих службовців земських органів посаду наглядача

селищних плантацій та пасовищ, гонорар якого б складався з комбінації службового окладу від земських управ та додаткових виплат від господарів латифундій, які повинні формуватися кооперативним методом та прогресивним фіскальним принципом. На допомогу цьому службовцю можна офіційно запросити асистента, своєрідного інспектора, обов'язком якого буде регулярний моніторинг – обстеження конкретних аграрних та тваринних територій з метою виявлення вірогідних проблем. Звісно, ці два службовці повинні отримувати посадові оклади з земських повітових управ, але останні повинні сформувати спеціальні бюджетні фонди для фінансування вказаних робіт. Управи зобов'язані будуть забезпечити цим службовцям побудову спеціальних приміщень прямо на території латифундій, які стануть місцем дислокації представників земських установ. Окрему увагу Н.Волк-Карачевський акцентував на тому, що крім офіційного посадового окладу та селянських виплат, ці службовці повинні отримувати ще й відсоткові бонуси до гонорару як преміальні заохочення від утвореного спеціального фонду земського бюджету – цей крок управ буде стимулювати професійних спеціалістів до прогресу у власній праці. Ліберал зауважив, що створення цих службових посад у земських управах буде значно кориснішим явищем, ніж сподіватись на інститут селищних і волосних старост, які замість виконання важливих для громади практичних дій, займаються фіскальним терором селянства у тандемі з представниками органів поліції краю [4, с. 85–94].

Листи 1888 р. були присвячені принципово важливій проблемі економічної та соціальної програми земського лібералізму північної України – стану розвитку сільського господарства та аграрного виробництва, як невід'ємної органічної частини провінційної економіки. Аналізуючи становище цього сегменту, Н. Волк-Карачевський зазначив, що головними проблемами є зниження масштабу цін на земельні ділянки, збільшення рівня цін на орендування наділів та особливо – відсутність у селянського стану досвіду, наукових знань та технічного забезпечення для самостійного, суверенного ведення самодостатнього приватного господарства. Діяч констатував наявність

колосальної потреби в аграрній освіті для верстви колишніх рабів – кріпаків. У той же час, катастрофічна ситуація з черезсмужжям у регіоні не дозволяє у принципі створити нову систему землеволодіння краю, оскільки це неможливо без повної згоди та дозволів цілого спектру власників і орендарів земельних одиниць. Автономна ж відсутність реальних можливостей селянства у придбанні спеціальної техніки, знарядь виробництва, комплексу посівних матеріалів та мінеральних добрив взагалі робить прогрес та інтенсивне виробництво у сільському господарстві недосяжною вершиною.

На переконання Н. Волк-Карачевського, земські інституції могли б допомогти селянській верстві наступними заходами: створити при земських повітових і губернських управах спеціальні фонди та сховища з аграрним устаткуванням та реманентом; сформувати при управах запаси ресурсів для посівних сільськогосподарських кампаній; з метою всебічної допомоги провінційним виробникам звернутись до представників залізниць краю за сприянням по транспортній доставці вказаних одиниць до усіх кутків території регіону; з метою широкої комунікації повітових та губернських земських інститутів створити спеціальні сільськогосподарські спілки; вказані аграрні товариства зможуть замість сільськогосподарських шкіл ставити питання про відкриття вже професійних осередків – навчальних закладів профільного аграрного напрямку переважно для селянства; принципово важливим наслідком запровадження цих заходів стане те, що селяни, здобувши наукові знання, отримають додаткові професії та робочі місця у земських установах з відповідною заробітною платою, зможуть самостійно виготовляти у своїх громадах знаряддя виробництва, а потім – безперешкодно брати в оренду це устаткування та реманент по пільговим умовам земських органів. У силу того, що українське Полісся суттєво відставало в інтенсивному розвитку аграрної галузі від того ж Подніпров'я, діяч наполягав на системних пошуках раціональних методологій, форм та способів господарювання, адже виключно рентабельність виробництва дозволить зменшити залежність від кон'юнктури основних ринків збуту сільськогосподарської продукції, товарів і послуг. На

думку ліберала, лише сучасні досягнення науки зможуть допомогти селянам у реалізації цих завдань.

Додатковими кроками у справі прогресу аграрного ферменту економіки Північного Лівобережжя можуть бути вкрай вагомими ініціативи у сфері розвитку регіональних торгівельних відносин, які мінімізують різного роду корупційні та спекулятивні фінансові акції: усунення інституту комерційного посередництва з процесів та процедур сільськогосподарської торгівлі, адже тільки за скромними підрахунками посередники заробляють від 10% прибутку на кожній операції; здійснення поставок аграрної продукції по громадах виключно виробниками, а не представниками установ суспільної торгівлі – це дозволить суттєво зменшити обсяг торгівельних націнок на одиниці товарів і послуг, знизить ціни на технічний інвентар і реманент; за умов створення аграрних співтовариств, можлива поява кооперативних торгівельних секцій, які зможуть послабити тиск відповідних монополій на масштаб цінової політики. Усі вказані заходи, на переконання Н. Волк-Карачевського, повинні стимулювати прогрес та самодостатній розвиток сільського господарства [5, с. 134–147].

У наступному листі автор наполягав на тому, що саме рівень модернізації галузі сільського господарства буде визначати ступінь прогресу аграрного виробництва – чим скоріше відбудеться революційний перехід від архаїчних, феодалських методологій господарювання до модерних, тим швидше провінційна економіка стане конкурентоспроможною у порівнянні з передовими ринками світу. На практиці дуже важливо, щоб, скажімо знявряди праці були набагато легшими за вагою: докладання менших фізичних зусиль та зменшення кількості операцій веде до інтенсивності виробничих процедур, а праця робітників стає раціональнішою та сучасною. Діяч пропонував всебічне розширення територій і площ сінокосів у громадах, для чого планувалось впровадження системи договорів між різними землевласниками і органами земського самоврядування.

Окрему увагу Н. Волк-Карачевський звернув на систему страхування регіону. Автор наголосив, що практичні результати страхових процесів

показують, що приватні страхові компанії є значно ефективнішими у діяльності, ніж, на жаль, земські. Він констатував, що бюрократія установ місцевого самоврядування, хоч і прогресивніша від інститутів державної влади, але така ж інертна, повільна і безініціативна. Це черговий виклик для земських інституцій – потрібні енергійні зміни, інтенсифікація процедур та, що особливо важливо – ліквідація цілого переліку регуляторних перепон, які б стимулювали виникнення ряду виключень з загальноприйнятих у світі правил. Ліквідація ж інституту страхових агентів, який був впроваджений прогресивною частиною депутатського корпусу земських зібрань у минулому та передача їх функцій земським виконавчим органам – повітовим управам є величезною помилкою, оскільки у цих установах катастрофічно бракує штату професійних службовців та профільних спеціалістів по галузям земського господарства. Наслідком цього є те, що страхові процеси масово передаються до компетенції дрібного чиновництва краю, наприклад – волосних писарів, які вже стали рудиментом врядування минулого та провокують широкомасштабну атмосферу корупції: благами страхування в основній більшості будуть користуватися не селяни, а верстви громад, які мають активи власності; селянський стан за таких умов знову опиняється у програшних умовах, оскільки більшість земських податків сплачує саме він. У зв'язку з цим необхідно як найшвидше виправити помилки консервативної більшості земських інституцій.

Ліберал констатував, що у земських установ немає інструментів безпосередньої суспільної комунікації задля спілкування зі своїми безпосередніми виборцями та інформаційної роботи з населенням громад. На його переконання – це величезна проблема та виклик для майбутнього місцевого самоврядування. Такий стан справ і обумовлює атмосферу відчуження населення від вказаних органів. Додатковим фактором роздратування і розчарування є земська практика непродуктивного формування штатів найманих працівників: формально, на папері, спеціалісти нібито є, але по факту їх коефіцієнт корисної дії суто символічний [6, с. 280–288].

У листах, датованих 1889 р., Н. Волк-Карачевський звернувся до проблем збереження лісів краю, запропонованого владою законопроекту про невідчуження селянських земель, втручання земських інституцій у вирішення питань продовольчої безпеки, планів щодо висушування боліт регіону.

Говорячи про охорону лісових багатств, автор відзначав, що цю проблему треба вирішувати у безпосередньому зв'язку з питаннями їх цінності та прибутковості, що прямо залежить від географічного ареалу розташування природних ресурсів. У цьому плані найкраще може допомогти земська статистична служба, яка повинна надати детальну наукову інформацію з цього приводу. Північне Лівобережжя розподілене на дві частини: на півночі – переважають господарська деревина, на півдні, у басейні р. Десна – цінні породи, які можуть використовуватись вже у промислових потребах. Відповідно, якість та цінність лісових ресурсів прямо впливають на їх прибутковість та дохідну частину земського бюджету від операцій з ними. Що ж стосується бідних на лісові ресурси повітів, то тут треба чітко розподіляти території на ті, у яких ще можливий ріст лісових насаджень та продуктивне їх використання, та ті, де вже прибуткове лісове господарювання у принципі неможливе. Діяч наголошував, що вказане розподілення повинні реалізувати не державні чиновники з місцевих адміністрацій, а службовці та представники земських установ.

Проблема полягала у тому, що регіональна бюрократія дуже часто робила з лісових господарств корупційне джерело для власного фінансового збагачення – продаж лісових багатств відбувався по цінах, які були свідомо нижче, ніж їх реальна ринкова вартість. У контексті цього, на погляд ліберала, земським органам вкрай необхідно розробити систему оцінки лісових ресурсів, де основним критерієм буде цінність та якість лісових порід. Лісові угіддя повинні стати другим за значенням та обсягом джерелом наповнення бюджетів земських інститутів, оскільки промислова індустрія офіційно захищена державними імперативами. Принципово важливо, щоб земські установи спонукали власників великих латифундій не проводити дуже поширену

політику виключення лісових насаджень з загальної території маєтків, нейтралізуючи у такий спосіб підстави для додаткового прогресивного оподаткування активів майна.

Політик зазначив, що штат земських службовців повинен займатись проектами насадженням виключно промислових порід лісів, які будуть давати стабільні та регулярні доходи до земських бюджетів. Крім того, формування цих лісових парків буде мати і архіважливі наслідки для економіки регіону – з'явиться джерельний сировинний фундамент для створення конкретних одиниць промислової індустрії краю, які, в умовах малоземелля, ліквідують залежність селянства від аграрної праці та нададуть йому конкретний спектр робочих місць, фактично переводячи представників верстви до робітничого стану. В географічних умовах Сіверщини, найбільш логічною та доцільною може бути поява різного роду артілей, фабрик, маленьких заводів по виробництву промислової продукції з славетних на українському Поліссі порід лози, верби тощо. Результатом цих зусиль стане поява деревообробної та меблевої промисловості, що буде досягненням революційного значення в економічному розвитку краю [7, с. 64–86].

Аналізуючи причини розробки законопроекту про заборону відчуження селянських земель, член опозиційної ліберальної фронди вказав, що основною метою появи цього документу є намагання держави зберегти за селянським станом першість у землекористуванні та хоча б частково у землеволодінні, щоб у такий спосіб запобігти широкомасштабному поширенню прошарку робітничого пролетаріату. Н. Волк-Карачевський наголошував, що на півночі Лівобережної України немає общинного землеволодіння, а відтак перспектив пролетаризації в аграрному секторі або ж формування великих латифундій серед селянства не існує. Прошарок середніх власників у провінції заробляє на життя зовсім не пролетарською методологією та способами: 1) викуплені земельні ділянки у масовому фронтальному порядку здаються в оренду, а отримані кошти, чи знову таки наділи, вкладаються у банківські інституції під заклад, або під прибутковий депозитарний відсоток; 2) на отримані від вказаних

економічних операцій і трансакцій фінанси, землевласники створюють власний малий бізнес з регулярним та систематичним прибутком – відкривають шинки, торгові лавки, створюють пасічні господарства і т. д. З вказаних причин, на думку автора, пропонований владою законопроект не дасть очікуваних результатів, адже бажаного ефекту не буде.

Якщо ж забрати у селянства права на продаж своїх земельних наділів, то це буде означати повне знищення фундаментальної бази життєдіяльності та існування суспільної верстви загалом. З одного боку, селянський стан не зможе оперувати земельною власністю як одиницею торгівельного та фінансового обміну, втратить перспективи для розвитку своєї праці у галузі ремісництва, промислів; з другого, і це головна проблема – селянство буде позбавлено колосально важливого ресурсу, який надавав йому базовий, початковий, оборотний капітал для приватних, особистих потреб. В умовах знищення імперською владою єврейського домінування у торгівельно-економічному секторі господарства регіону, вже помітне панування власників середніх активів та їх широкомасштабна фінансова діяльність не призведуть до якісних змін у розвитку господарства. Саме тому, проект закону може бути корисним для власне російських територій, де переважає общинне землеволодіння. На українських землях це не спрацює, бо приватні інтереси завжди будуть випереджати громадські [8, с. 160–172].

Розмірковуючи над тезою про неутручання земських інституцій у коло проблем продовольчої безпеки краю Н. Волк-Карачевський зауважив, що довгий час домінувала точка зору – якщо громади мовчать, то і органи місцевого врядування не можуть втручатися. Автор констатував наявність лише двох варіантів поводження представницьких установ – бюрократичний, чиновницько-канцелярський, коли лише збирається інформація по вертикалі ієрархії владних органів, і активної участі, який передбачає не тільки постійний моніторинг, верифікацію стану справ у продовольчому секторі економіки, але й вияв всебічних ініціатив, з метою вирішення нагальних питань. Безпосереднє завдання земських інститутів полягає, на думку ліберала, у практичній

імплементатії необхідних реформ у цій галузі, пошуку найбільш оптимальних шляхів модернізації вказаної сфери, широкомасштабному захисті основної частини населення – селянства, від можливих факторів ризику. Лише за таких умов відношення громад до місцевого самоврядування може змінитися – його почнуть поважати, цінувати, шанобливо ставитись, бо люди зрозуміють, що вони не дарма їх фінансують своїми податками та обирають ці інститути.

По суті, саме земські установи повинні формувати регіональні капітали, стратегічні продовольчі запаси, створювати склади посівного матеріалу. Досвід вже показав, що коли губернські земства передають розв'язання проблем повітовим, скажімо ті ж питання протипожежної безпеки, то поставлені завдання впевнено вирішуються, що на практиці демонструє реальну користь органів місцевого врядування для населення. Тому принцип невтручання – це ніщо інше, як свідоме і цілеспрямоване самоусунення від наполегливої праці по ліквідації існуючих проблем життя провінції. Завершуючи свої роздуми на цю тему, автор впевнено вказував, що земські інституції просто зобов'язані всебічно розширити рамки своєї діяльності, включити принципово важливу проблематику продовольчої безпеки і поступу сільського господарства у коло пріоритетних інтересів роботи інститутів місцевого самоврядування [9, с. 76–85].

Говорячи про плани ймовірних робіт по висушуванню боліт краю, Н. Волк-Карачевський зауважив, що земські органи до цього часу були байдужими до цього питання, адже вважалося, що ця тематика не входить до компетенції господарчих інтересів вказаних установ. Коли ж проблематика була поставлена у практичну площину, то земства не мали жодної уяви про те, яким чином, і за допомогою яких фінансових ресурсів слід проводити практичні процедури висушування болотних місцевостей краю. А між іншим, вказані процеси будуть дуже корисними для територій громад: крім беззаперечних позитивів для аграрного виробництва, яке отримає у своє розпорядження на порядок вищі по якості ґрунти, висушування боліт сприятиме знищенню географічних проблем при будівництві шляхів

сполучення, поліпшенню кліматичних умов життєдіяльності, ліквідації джерел появи інфекційних хвороб та епідемічних станів. Власне, ці питання краще вирішувати координаційними зусиллями усіх земських інститутів регіону – у цьому випадку місцеве самоврядування зможе отримати державні субвенції та дотації до своїх бюджетів [10, с. 35–50].

Листи 1890 р. були присвячені нагальним питанням розвитку сільського господарства, аграрного виробництва на тютюнових плантаціях і транспортної галузі. Так, Н. Волк-Карачевський звернув увагу громадськості на той ганебний факт, що у його рідному Борзнянському повіті функціонує лише одна поштова дорога з Борзни до Плисок. Транспортні шляхи сполучення потрібно ретельно вивчити, адже вони необхідні як населенню, так і органам врядування. Автор констатував, що жодної реформи у цій сфері не проведено, хоча шляхи сполучення у провінції – принципово важлива річ для розвитку торгівельних відносин, і земські інституції зобов'язані піклуватись про це. Виконавчі органи – управи, та штат їх службовців повинні подбати про ремонтні роботи сільських доріг, мостів, плотів, паромів, оскільки бюджети місцевого самоврядування ще не дозволяють стратегічне фронтальне будівництво шляхів сполучення регіонального значення. Однак, звіти діяльності земських управ свідчать, що вказана робота не проводиться: транспортна галузь передана зі сфери компетенції губернського до повітових земств, а відтак стратегічна координація зведена до мінімуму. Ліберал вказує на потребу всебічного вивчення економічних інтересів регіону з тим, щоб визначити магістральні транспортні шляхи, які повинні забезпечити реалізацію цих імперативів. Губернські та повітові земства зобов'язані солідарно розділити відповідальність за втілення цих принципів у практичній діяльності.

Н. Волк-Карачевський зазначив, що є великий сенс у тому, щоб знищити панівну систему, коли існують окремо земські та сільські дороги. Треба подати клопотання про передачу фінансової субвенції сільських громад на ремонт шляхів сполучення до бюджетів земських установ. Витрати кошторисів земських органів на ремонтні роботи будуть меншими, ніж у громад:

інститутам місцевого самоврядування не потрібно буде наймати робітників – ці кошти можна буде виплатити самим селянам, які своєю працею допоможуть як земствам, так і самі собі. Крім того, це буде дешевше для земських кошторисів, адже робота професійних будівельників буде коштувати дорожче, ніж селянська. У той же час, запропонований варіант мінімізує корупційні ризики – земські управи будуть контролювати хід усіх процесів та процедур [11, с. 46–62].

Значну цікавість викликає розповідь відомого ліберала про тривале спілкування з чеським орендарем земельних латифундій щодо європейського досвіду, традицій реформування і методів господарювання в аграрному секторі економіки та можливого запозичення їх українськими губерніями. Іноземець розповів Никодиму Никодимовичу, що у Чехії усі одиниці господарської живності повинні мати спеціальний «паспорт», куди в обов'язковому порядку повинен бути внесений увесь комплекс характеристик тварин: найменування породи, поведінка, перспективи розмноження, перенесені хвороби. Ця детальна база даних є вирішальним фактором при процедурах купівлі худоби. Діяч був вражений тим, що у Чехії було заборонено проводити посівні кампанії неякісними, а тим більше – інфікованим матеріалом: у повітових земських управах краю про це було годі й мріяти. У ході бесід чеський бізнесмен був неприємно вражений тим ступенем колосальної інертності державної влади у повітах, яка жодним чином не бажала перейматись проблемами сільського господарства. Це викликало подив, адже аграрне виробництво – головний сегмент економіки краю. Н. Волк-Карачевський, під впливом отриманої інформації про стан справ у передових європейських країнах, прийшов до висновку, що розпочинати порятунок галузі необхідно з виявлення політичної волі верховної влади. Наприклад, при Комітеті Міністрів Російської імперії можна створити спеціальний Департамент, який би опікувався сільськогосподарськими комісіями, сформованими у земських та міських управах – виконавчих органах місцевого і міського самоврядування, які будуть безпосередньо турбуватись про розвиток та поступ цієї сфери. Вказані комісії

зобов'язані будуть всебічно дослідити стан справ у галузі та передати увесь комплекс інформації у цей особливий Департамент. Названа інституція вже на своєму високому рівні повинна буде розробити основи державної політики щодо сільського господарства та надати інструктивні вказівки щодо її реалізації в імперських провінціях [12, с. 139–150].

Викликало занепокоєння у Н. Волк-Карачевського і регресивне становище тютюництва краю. Виробництво на цих плантаційних господарствах вже стало нерентабельним. Причиною цього ліберал вважав помилкову державну податкову політику, оскільки запроваджений імперський тютюновий «Устав» 1882 р. вводив цілий комплекс опосередкованих податків, які галузь зобов'язана була виплачувати у державний бюджет. Іншим фактором появи системної кризи автор вважав колосальне перевиробництво продукції: власники плантацій, використовуючи відносну доступність бізнесу та мінімальні виробничі витрати, не цурались використовувати нелегальне виробництво товару, з метою такого ж продажу на ринках збуту. Потрібно зауважити, що в українських тютюників – традиційних монополістів на ринку, з'явилися й російські конкуренти, що не могло не позначитись на рентабельності.

У відповідь на це плантатори Лівобережної України зробили велику помилку – надіслали до верховної влади клопотання про відновлення державної монополії на виробництво тютюну. У такий спосіб вони розраховували зберегти у повному обсязі свої священні недоторкані прибутки, і головне – знищити конкурентне дрібне виробництво тютюну та махорки бувших рабів – кріпаків, які мали велику сміливість стати самодостатніми опонентами на ринках збуту для великих латифундистів. Колишні рабовласники дуже добре пам'ятали дореформені часи, коли в умовах кріпосного права, відсутності будь-якої конкуренції, наявності великої кількості безоплатних робочих рук, тютюництво являло собою «золоте дно», галузь, яка могла давати невичерпні прибутки плантаторам. Звідси і страшенне бажання повернення державного патронату, політики протекціонізму. З ліквідацією державної алкогольної монополії фундамент економічного процвітання аристократії регіону було

знищено: у торгівлі першість захопили представники єврейського етносу, а селянство, займаючись дрібним виробництвом змогло вижити в умовах перехідного стану, виплачувати борги, сплачувати викупні платежі за земельні наділи та хоча б мінімально заощаджувати у грошовому еквіваленті. Враховуючи усе це, резюмував автор, уряд повинен виправити помилки податкового законодавства та ліквідувати комплекс усіх опосередкованих податків. Окремо, необхідно запровадити інспекційний контроль на плантаціях з метою недопущення корупційних методологій продажу товару [13, с. 150–161].

У листах, датованих 1891 р., Н. Волк-Карачевський звертає пильну увагу читачів на концептуальні та доленосні проблеми розвитку просвітництва у Російській імперії, стану санітарно-епідеміологічної ситуації у краї, характеристиці шкільної освіти у регіоні.

Згадуючи шлях, який пройшли земські інституції у галузі народного просвітництва, відомий ліберал зауважив, що земські школи з'явилися у результаті своєрідного суспільного договору між інститутами місцевого самоврядування та територіальними громадами. На відміну від усталених у дореформену добу традицій, коли на рівні провінційного церковного приходу – головного інституту просвіти, формувалась консолідована домовленість між усіма соціальними станами, проживаючими у громаді, новий суспільний договір являв собою власне контракт, адже як і земські установи, так і основна верства населення провінції – селянство, у кооперації фінансували та забезпечували розвиток освіти. Земські органи брали на себе більшість обов'язків щодо утримання шкіл: опалювання, освітлення, забезпечення канцелярськими приладами, запрошення на земську службу та виплата гонорарів найманому педагогічному персоналу. Якщо на початку діяльності земств планувалося відкривати по одній новій школі у кожному повіті регіону на рік, то вже починаючи з 1881 р., ця планка була збільшена.

Однак, треба відверто визнати, констатував діяч, що кількість відкритих шкіл не переросла у їх якість: обсяги земського бюджетного фінансування шкіл

були збільшені у рази, і цей яскравий прогрес не можна жодним чином заперечити, але якість освіти суттєво відставала, і не в останню чергу по причинам нецільового використання фінансових ресурсів. Вказані обставини породжували ауру великого скептицизму по відношенню до земських шкіл, поширювалась атмосфера недовіри до осередків просвіти, все частіше з'являлися різного роду протести проти «непродуктивних асигнувань» та «непотрібних бюджетних видатків». Проблеми якості освіти та прозорості її фінансування далеко неодноразово ставали прямими причинами поразки на чергових земських виборах представників ліберальної партії, оскільки електорат, основні виборці – селяни, дуже часто докоряли прогресистам цими помилками. І хоча на наступних каденціях опозиційна фронда брала реванш на виборах, але такого ефекту, і головне – ефективності роботи на ниві просвіти вже не було.

Як тільки до влади у земських інституціях приходила консервативно-реакційна більшість, а особливо в умовах політичної реставрації та початку доби Контрреформ, улюбленим «цапом-відбувайлом» ставали земські школи: при «великій підтримці громадської думки» кошторис фінансування просвіти зменшувався до мінімуму. Більше того, консерватори ініціювали створення спеціальної особливої шкільної комісії, до якої було обрано по одному представникові кожного повіту краю. В умовах «консервативного повороту», її завданням було довести, що земським інститутам не варто займатися цією сферою, адже «досвід показав», що Російська Православна Церква є найкращим просвітником народу. Проте, підготовлений фундаментальний звіт комісії показав, що більшість нарікань до земських установ були яскраво упередженими і великою мірою суб'єктивними. І хоча документ здійснив позитивний вплив на сприйняття селянством земських органів, все ж, в умовах системного розгрому ліберальної опозиції в інститутах місцевого самоврядування, втілити на практиці усі прогресивні пропозиції підготовленої доповіді не вдалося. Земські та міські бюджети стосовно армії найманих службовців були широкомасштабно скорочені: повністю знищувалась система

фінансового заохочування праці професійних спеціалістів – доплати, надбавки, премії тощо. Втім, єдине, що вдалося зберегти крім службових окладів – 20% видатки за вислугу років. Фінансування охорони шкільних приміщень вже покладалося на сільські громади, і вже через лічені місяці вони офіційно відмовились це робити. На фоні цих проблем дійшло навіть до того, що реакціонери запропонували ліквідувати 20% фінансовий бонус за вислугу років земських службовців та у разі прямої відмови селянських громад фінансувати опалення та освітлення земських шкіл – без усіляких вагань їх закривати.

Н. Волк-Карачевський сміливо заявив, що подібний катастрофічний стан народної освіти, породжений місцевими представниками пануючого політичного режиму, дуже вигідний верхній владі імперії: як було задекларовано реакціонерами у згаданому звіті – «краще подвижницьки працювати і потім відпочивати, ніж навчатись!» Цілком очевидно, наголошував ліберал, що кінцевим продуктом гарної освіти є обізнаний та свідомий громадянин країни. Але саме цього принципово і не хоче монархічна влада. Така позиція держави була вигідна і нетитульним етносам та національним територіальним суб'єктам Російської імперії, адже за умов початку деградації корінного населення країни, «іногородці» отримували великі можливості для власного розвитку, зокрема подальше поширення розквіту єврейської комерції та підприємництва, що породжувало підозри про колосальну корупційність російського абсолютизму. Автор відзначив, що протести проти подальшого розвитку освіти були зумовлені і економічними причинами – власники великих активів майна та земельних латифундій категорично не бажали сплачувати солідарні прогресивні податки на просвіту, які були запроваджені ліберальною земською партією. У результаті, Никодим Никодимович був вимушений заявити, що політика російської монархії у галузі освіти є нічим іншим, ніж свідомим знищенням перспектив генофонду держави.

І хоча прогресистам вдалося зберегти за земствами обов'язки по технічному забезпеченню мережі народних шкіл, цілком очевидною постала проблема глибокого структурного реформування системи просвіти у регіоні.

Н. Волк-Карачевський особливо наголошував, що основною запорукою поступу галузі є достойне економічне забезпечення роботи земського службовця – педагогічного працівника. Ліберал прямо заявив, що в умовах остаточної перемоги сил реакції та реставрації в імперії прогрес у цій сфері неможливий у принципі, тому усі тверезо мислячі люди повинні до кінця боротись хоча б за збереження мінімуму демократичних ферментів у суспільстві. Завершив свій лист автор цитуванням думки одного з великих європейських педагогів: «холод і голод вчителя несумісний з совістю і основами моралі» [14, с. 47–61].

Відкликаючись на появу різного роду епідемій хвороб у регіоні, Н. Волк-Карачевський зауважив, що головною причиною цих проблем є катастрофічна забрудненість ґрунтів краю. Виходом з цієї ситуації може бути масована кампанія дезінфікування. На погляд автора, земським інститутам варто оперативно створювати цілісну санітарно-епідеміологічну службу, запрошувати туди професійних медиків, які будуть ініціювати на державному рівні появу законодавчих актів щодо єдиних санітарних правил і норм. Крім оплачуваних посад службовців, необхідно буде створити при земських управах посади санітарних інспекторів. Якщо ж знайдуться персони, які забажають допомагати земствам фінансовими ресурсами, то для таких осіб доречно надати статус попечителів [15, с. 58–65].

Аналізуючи пройдений шлях земськими установами у справі народної просвіти, Н. Волк-Карачевський з величезною гіркотою мусив визнати, що незважаючи на колосальний прогрес у цій галузі, все ж прогресивній громадськості по суті не вдалося досягти омріяних результатів. Надії і розрахунки на те, що селянство надасть перевагу просвіті у конкуренції з розважальними втіхами не виправдались. Ліберал констатував, що народні школи не мають належного прогресу в розвитку, Церква як суспільно-політичний інститут держави відновлює своє домінування в освіті, а населення масово шукає релаксації у вечірньому світі закладів відпочинку єврейської комерції та зловживанні алкоголем.

Принципово важливим завданням органів земського самоврядування є проведення широкомасштабної кампанії по залученню якомога більшої кількості населення до закладів просвіти. Інструментами практичної імплементації цієї мети цілком можуть стати: проведення регулярних «недільних бесід» земської інтелігенції та службовців з членами громад, заснування мережі публічних бібліотек і читалень у провінції, систематична та всебічна організація музейних закладів, проведення святкових та концертних заходів, запрошення пересувних музейних виставок, запровадження публічного лекторіїв з виступами відомих особистостей науки, культури і мистецтва. Крім того, на погляд ліберала, земським інституціям варто замислитись над зміною власної парадигми просвітницької діяльності: виконавчі органи не повинні забезпечувати виключно земські школи – це сприймається вже як прояв егоїзму, селяни потребують більшої допомоги від установ місцевого самоврядування.

Оптимальний вихід з такого становища, на думку автора, полягав у тому, щоб по аналогії з сферою земської медицини, комплекс усіх принципових питань розвитку галузі передати до сфери компетенції губернських земських зібрань, оскільки повітові збори проявляють слабкість, інертність і велику нерішучість у вирішенні вказаних проблем. Статистика основних показників вказує, що губернські земства продуктивніше працюють на цій ниві. Головний принцип повинен залишатись священним – початкова базова школа повинна бути доступна усім без жодних виключень. Основною проблемою, яку потрібно буде розв'язати – диктатура і всеохоплююча монополія бюрократичних державних органів, перш за все губернських училищних рад. Вкрай необхідно початкову освіту забрати зі сфери компетенції цих рад і передати установам земського самоврядування. Цей крок мінімізує впливи державних органів влади на процеси освіти і виховання майбутніх поколінь країни, позбавить бюрократичного нагляду. Минулий досвід вже показав, що ліберальна опозиція була права, коли усіяко обмежувала присутність інтересів влади у просвіті –

продуктивність та поширення освіченості було масовим, а значить треба повертатись до тієї моделі [16, с. 34–53].

У листі 1892 р., Н. Волк-Карачевський розглянув історію розвитку садівництва у регіоні. Автор відзначив, що у дореформені часи вказана галузь була своєрідним «хобі» регіонального нобілітету, і, відповідно, не приносила жодних дивідентів для суспільного блага краю. Після проведення Великих реформ ця сфера стала капіталізованим сегментом аграрного сектору економіки, який приносить стабільний ринковий прибуток не тільки до бюджетів селян, а й органів місцевого самоврядування. Відтак, земські установи зобов'язані усіляко допомогати селянству у цій справі. Ліберал наголосив, що місцева аристократія після відміни кріпосного права повністю залишила на призволяще цю сферу, оскільки у дворянства вже не було фінансових ресурсів утримувати як власні садові парки, так і насадження кріпаків. Не маючи жодних наукових знань щодо продуктивної праці на землі, поміщики або законсервували їх, або зовсім знищили, оскільки не бажали оплачувати догляд за великими територіями насаджень у силу кризи власного платіжного балансу.

Лише у ході доленосних модернізацій у державі, ситуація змінилася на краще. Стан середніх землевласників, зрозумівши економічне значення цієї галузі, почав відроджувати цей сегмент господарства: зрозумівши, що вказана сфера аграрної економіки цілком може бути рентабельною і прибутковою, а у деяких аспектах і замінити доходи від землеробства, основна верства володарів латифундій почала вкладати у сектор капітальні вкладення з метою подальшого розвитку. Зрозуміло, що однією з причин таких кроків було усвідомлення того, що в умовах системної кризи сільського господарства подібні рішення будуть усіляко сприяти розвитку допоміжних та споріднених землеробству видів діяльності. Це суттєво зменшить залежність представників селянства від показників врожайності земельних наділів. Тому земські інститути повинні всебічно та широкомасштабно підтримувати осіб, які культивують садівництво, адже його поступ веде до розквіту приватного підприємництва та появи

дрібного і середнього аграрного бізнесу у провінції. В ідеалі, потрібно йти шляхом створення прибуткового промислового садівництва, яке стане окремим сегментом сільського господарства, який надасть значну кількість робочих місць. Це, відповідно, дрібне дворянство, козацтво і селяни – власники. Що ж стосується наявних при земських управах садівничих лабораторій, то їх потрібно обкласти податками, а кошти від продажу культурних порід дерев направити на допомогу земським службовцям-вчителям та сформувати запасний капітал управ. Okремо необхідно подумати про морально-етичний аспект питання. Справа у тому, що чим бідніше людина у провінції, тим більший ризик, що з'являться факти розкрадання врожаю. Якщо більшість селян будуть мати свої приватні сади, то ця загроза буде зведена до мінімуму [17, с. 107–122].

У листах, датованих 1893 р., Н. Волк-Карачевський розглянув концептуально важливі проблеми поступу аграрного сектору економіки регіону, зокрема питання поширення наукових сільськогосподарських знань та обрання оптимальної моделі кредитування вказаної сфери господарства краю. Автор, повністю погоджуючись з думкою, що аграрна освіта є запорукою прогресу сільського виробництва, зауважив, що є певна дилема, яку потрібно вирішити: або робити вибір на користь заснування профільних закладів середньої освіти, або акцентувати увагу на поширенні відповідних знань у початкових закладах з тим, аби діти вже з малечку навчались аграрній справі, і по закінченню земської школи отримали ще й сільськогосподарську освіту, тим самим підготувавшись до виробничої діяльності. Практика показала, що власники великих земельних латифундій, які заклали свої маєтки під заставу у банківські установи, по суті мало розуміються на аграрній науці, що й підтверджується їх фактичним статусом фінансових банкрутів. У контексті цього циркулює й інша точка зору, яка полягає у тому, що перш за все потрібно створити вищий учбовий заклад сільськогосподарського профілю, який допоможе оплоту російської монархії – великій аристократії, здобути необхідні знання та досвід для успішного і раціонального господарювання в нових

капіталістичних реаліях. Власне, саме для цього і пропонувалося реорганізувати славетну на всю Російську імперію Ніжинську Академію в агрономічний учбовий заклад для потреб нобілітету.

Персони, які володіють сільськогосподарськими знаннями, на думку політика, не будуть працювати у цій галузі виробництва – вони краще підуть на державну службу, оскільки поточні реалії у принципі не дозволяють розраховувати на прогрес у цій сфері. Свої ж активи майна і земельні статки вони закладуть під заставу у банківські установи – це більш раціонально і економічно безпечно. Саме у цьому і полягає принципова різниця між українськими губерніями імперії, зокрема так званої Малоросії, та іншими частинами країни на південному заході та північному сході, де є особи, які володіють вказаним досвідом та знаннями і пов'язують своє життя з сільським господарством. У зв'язку з цим, Н. Волк-Карачевський відзначив, що земські інституції повинні допомагати саме верстві землеробів, а не великих латифундистів, т. б. широкомасштабно поширювати наукові знання для дрібних і середніх господарів-власників наділів, які безпосередньо живуть цією працею і прямо залежать від її результатів. Загальновідомою істиною є той факт, що більшість дрібних і середніх виробників складають представники так званого «малоросійського козацтва», які ніколи не були кріпаками і перебували в специфічному економічному становищі – законодавство надавало їм деякі преференційні умови. Українське козацтво хоче і вміє працювати на землі.

На думку автора, потрібно запроваджувати відповідну профільну освіту вже у початковій школі провінції, адже саме на цьому рівні починається виховання майбутніх землеробів, а вже потім, можливо, і землевласників. І хоча у суспільній думці Російської імперії домінує думка про те, що причиною низьких показників результатів просвіти є психологічні риси місцевого населення, у тому числі – природні якості повільності, тим не менше, у великій мірі поступ громад залежить від рівня освіченості та обізнаності. Факт залишається фактом – на півночі Лівобережної України практично немає

сільськогосподарських шкіл, за винятком відомої Воздвиженської школи М. Неплюєва.

Окремо потрібно вирішити проблему – а які, власне, наукові знання потрібні селянському стану? Відповідь, на переконання ліберала, є очевидною – потрібні сучасні, модерні знання з виключно інтенсивного аграрного виробництва: фізичної та економічної географії, краєзнавства, картографії ґрунтів, найпрогресивніших систем посівних кампаній, вивчення найбільш оптимальних та раціональних методів виробництва, способів збирання та переробки врожаю тощо. В умовах капіталістичного поступу будь-які неофеодальні методи зазнають ніщивного краху. З метою реалізації цих імперативів, інститути земського самоврядування повинні: 1) при земських сільськогосподарських школах, або при відповідних відкритих класах забезпечити наявність кількох десятин землі та аграрного інструментарію, де б учні навчались прогресивному виробництву і господарюванню; 2) основним контингентом цих шкіл повинні бути діти представників землеробських станів – козацтва, колишніх поміщицьких селян, оскільки саме вони будуть основними виробниками продукції у цій галузі; виключенням можуть бути вихідці з міст, які виявляють бажання переїхати до провінції і займатись аграрним підприємництвом; 3) земські інституції зобов'язані забезпечити вказані школи та їх учнів усім необхідним, хіба-що, за виключенням одягу; 4) по завершенню курсу навчання учні повинні отримати від земських органів знаряддя сільськогосподарської праці у подарунок, аби на початку не було потреби капіталовкладень; 5) до вказаного профільного навчання можуть допускатися і службовці, які бажають отримати додаткові професійні знання.

Висловився опозиціонер і з приводу пріоритетів у програмах навчання цих шкіл. На його погляд, термін навчання у таких закладах повинен тривати не менше чотирьох років: одного підготовчого і трьох основних. Необхідно подбати, щоб з освітніх програм не були викинуті дисципліни загального, інтелектуального розвитку, які розвивають людину як самодостатню істоту. Наприклад, географію потрібно вивчати значно ширше і глибше, ніж це

робиться у початкових школах, адже це колосально важливо як при аграрному виробництві, так і при появах перспектив міграцій по країні. У предметах для загального розвитку встановити зв'язки та робити акценти у контексті сільського господарювання. Якщо навчання по загальним дисциплінам може бути у більшості теоретичним, то все, що стосується виробництва повинно мати практичну основу: принципово необхідно створити відповідну наукову інфраструктуру – наукові та експериментальні лабораторії, профільні спеціальні бібліотеки, гербарії і т. д. Теоретичні курси можна вивчати взимку у класах шкіл, практичні ж знання варто набувати влітку, в умовах безпосереднього ландшафту виробництва [18, с. 33–48].

Аналізуючи проблеми організації системи кредитування для сільського господарства, Н. Волк-Карачевський вказав, що наявність інструментів банківського забезпечення аграрного виробництва – запорука прогресу справи. Колосальна економічна біда полягає у тому, що у Російській імперії є землевласницьке кредитування банківськими установами, але у принципі відсутні позички землеробам, себто тим, хто працює на землі. Проте, вже доведено, що широкомасштабне поширення сільськогосподарських знань, всебічна організація збуту продукції на ринках та оптимальне створення системи банківського кредитування, у комплексі суттєво збільшують рівень продуктивності цієї сфери економіки держави.

Ліберал висловив свою точку зору і на те, якими ж повинні бути кредити для селянства. Він був переконаний, що необхідні дешеві та довгострокові фінансові ресурси, тобто малий банківський відсоток та каденція, не менша трирічної. Такі умови можуть створити тільки власні, земські банки. Відповідно, земські інституції зобов'язані розпочати діяльність у цьому напрямку, а саме – організовувати ці фінансові інститути. Тут знову постає дилема: кого кредитувати – землевласників, або землеробів? Автор з жалем вимушений був констатувати, що в умовах українських губерній ощадно-позичкові товариства не показали своєї ефективності: усі бажають вкладати кошти у торгівельно-комерційні операції, щоб уникнути залежності від успіху у

землеробстві. Новою проблемою є поступове підвищення банківських відсотків по кредитних операціях, що не в останню чергу пов'язано зі збільшенням кількості контингенту службовців банків. Никодим Никодимович наголосив, що усі ці проблеми вимагають негайного вирішення, а земські органи, особливо-повітові, мають священний обов'язок втручатись у економічне та соціальне життя провінції, щоб у такий спосіб регулювати відповідні процеси і процедури [19, с. 82–92].

У останньому листі 1894 р., Н. Волк-Карачевський торкнувся вагомого питання про формування проекту базових правил оцінки активів нерухомого майна і власності. Автор, у контексті загальнодержавних вимог вироблення уніфікованих для усіх принципів оцінки, оприлюднив свою точку зору з цього питання. Опозиціонер особливо наголосив на тому, що результати та колосальні досягнення діяльності земської статистичної служби мають бути головним концептуальним фундаментом для розробки неупередженої системи оподаткування нерухомості, адже виключно земська статистика ілюструє картину соціальної несправедливості у цій сфері. Відтак, поєднання статистичних джерел і даних межових палат регіону дадуть основу для вироблення відповідного галузевого законодавства. Причому ліберал зазначив, що не варто довіряти статистичні обстеження і досліді різного роду комісіям і комітетам при державних органах влади – там буде панувати офіційна точка зору. Цю роботу повинні зробити професійні службовці у статистичних бюро земських управ.

Окремою проблемою є ступінь прибутковості земель. Виробники продукції – козаки, державні селяни та колишні кріпаки, знаходяться у суттєво різних соціальних і економічних умовах. Головним тягарем є викупні платежі, по яким зафіксовані страшенні заборгованості. Цілком зрозуміло, що господарі, які не мають вказаних виплат, будуть мати більші доходи. Бурхлива полеміка, яка розгорнулася у суспільстві країни на цю тему показує, що пануючі стани держави та верховна влада притримуються ідеологеми: якщо повністю знищувати інститут викупних платежів, то потрібно ліквідувати і увесь наявний

комплекс банківських заборгованостей, звісно – представників нобілітету. Опозиціонер однозначно вказав, що подібна позиція – приклад кричущого економічного невігластва та свавілля. Навіть за канонами банківських інститутів, викупні платежі є формою або приватних, або корпоративних боргів, і додавання ферментів суспільного звучання є проявом дилетантства. Згадані селянські виплати були по суті системою державних податків, яка є наслідком знищення рабовласницького устрою у Російській імперії [20, с. 44–49].

Проаналізувавши комплекс віднайдених нами історичних джерел можемо стверджувати, що «Письма из деревни» Н.Н. Волк-Карачевського є унікальним і вкрай цінним епістолярієм, який яскраво та ґрунтовно висвітлює інтелектуальний сегмент історії земського лібералізму на півночі Лівобережної України, і у той же час ілюструє прекрасний публіцистичний талант «пера» членів ліберальної партії в особі Н. Волк-Карачевського. На наше переконання, ці листи де-факто являють собою історіософський виклад соціальної та економічної програми опозиційної аристократичної фронди північної України, з зазначенням ідеологічних імперативів визвольної течії. Не маючи жодних шансів бути почутим у земських інституціях Сіверщині, де на фоні широкомасштабної реставрації панування відновили консервативно-реакційні сили, Никодиму Никодимовичу вдалося знайти оптимальний спосіб для публічного оприлюднення програмних засад земського лібералізму Північного Лівобережжя.

Зміст та сутність контенту епістол дозволяють кристалізувати основні принципи реформаційної концепції земського ліберального руху регіону, які зводились до: якісного покращення політичної та соціальної комунікації органів земського самоврядування з громадами; переходу від дерев'яного до кам'яного будівництва житла як заходу протипожежної безпеки; обов'язкової передачі централізованої шляхової субвенції бюджетам повітових та губернських земських інституцій; усунення армії посередників-комерсантів з торгівельної справи та послаблення монополій, стимулюючи та усіляко

поширюючи кооперативний рух в економічних відносинах; посилення охорони ґрунтів краю шляхом створення у земських інститутах спеціальних інспекційних посад службовців; термінової реакції земських органів на поширення епідемій хвороб у регіоні, через інструментарій створення спеціальної санітарно-епідеміологічної служби; принципового дотримання впровадженого ліберальними земцями прогресивного принципу оцінки активів майна та нерухомості; ліквідації відновленої монархією тютюнової та цукрової монополії на угоду великому латифундіальному нобілітету; системного та прискіпливого вивчення європейського досвіду господарювання в аграрному секторі економіки держави та його творчої рецепції зусиллями спеціальних комісій; всебічного і комплексного розвитку промислового садівництва краю, з метою появи приватних садівничих парків, дрібного та середнього переробного сільськогосподарського бізнесу, збільшення робочих місць для селянства; наведення ладу у сфері страхування, шляхом передачі процесів та процедур або приватним страховим конторам, або губернським земським установам; всебічного та комплексного розвитку лісового господарства регіону, через інструментарій насадження парків промислової деревини та створення архіважливої для краю деревообробної промисловості; наполегливої реалізації програм осушення болотних місцевостей як засобу для покращення ґрунтів, прогресивної зміни географічних умов, нейтралізації умов для поширення епідемій; розв'язання проблеми аграрної освіти у регіоні, шляхом запровадження сільськогосподарської та ремісничої освіти для виробничих прошарків населення вже у початкових школах, створення аграрних спілок і товариств, перетворення вже існуючих одиниць профільних шкіл у спеціальні галузеві учбові заклади, наполегливого культивування інтенсивного аграрного виробництва, у тому числі через модерне переоснащення знарядь виробництва; недопущення реалізації політики російського абсолютизму по знищенню прогресивної, світської освіти народу через домінування церковних просвітницьких програм, обов'язкове повернення проблематики зі сфери опіки бюрократії до компетенції земських інституцій; широкомасштабної підтримки

інститутами земського самоврядування селянського землеробства, за допомогою поширення сучасних наукових знань по інтенсивній аграрній справі, культивування прогресивних наукових дисциплін; збільшення продуктивності та ефективності аграрного виробництва, шляхом запровадження мережі спеціалізованих земських банківських установ, які будуть надавати дешеві та довгострокові профільні кредитні лінії.

Підбиваючи підсумки, можемо впевнено стверджувати, що «Письма из деревни» Н.Н. Волк-Карачевського яскраво репрезентують політико-філософські ідеали цілісної програми земського ліберального руху північної України по системній трансформації усіх сфер буття Російської імперії другої половини XIX ст. Соціальна сутність цих перетворень полягала у принциповій зміні фундаменту будівництва нової країни: відмові від патронату і широкої підтримки малочисельного панівного стану держави – великої латифундіальної аристократії та бюрократії (не більше 5%) і формуванні нового, модерного суспільства з абсолютної більшості населення, з метою створення у перспективі країни «середнього класу», прогресивної економіки та широкомасштабного капіталістичного реформування усіх галузей життя імперії на благо кожного громадянина. За політичним спрямуванням ці ідеали, поза усіляких сумнівів, були ліберальними, і полягали у поступовій еволюції неофеодальної Російської імперії до демократичної, правової держави, з усіма громадянськими правами і свободами людей.

Список використаних джерел та літератури

1. Котельницький Н. Захист виборчих прав у роботі земських лібералів Північного Лівобережжя (70-80-ті роки XIX ст.). *Ніжинська старовина*. Ніжин, 2018. Вип. 25(28). С. 91.
2. Волк-Карачевский Н. Н. Письма из деревни. *Земский сборник Черниговской губернии*. Чернигов, 1887. № 7–8. С. 52–65.
3. Волк-Карачевский Н. Н. Письма из деревни. *Земский сборник Черниговской губернии*. Чернигов, 1887. № 9–10. С. 147–154.
4. Волк-Карачевский Н. Н. Письма из деревни. *Земский сборник Черниговской губернии*. Чернигов, 1887. № 11–12. С. 85–94.
5. Волк-Карачевский Н. Н. Письма из деревни. *Земский сборник Черниговской губернии*. Чернигов, 1888. № 3–5. С. 134–147.

6. Волк-Карачевский Н. Н. Письма из деревни. *Земский сборник Черниговской губернии*. Чернигов, 1888. № 6–8. С. 280–288.
7. Волк-Карачевский Н. Н. Письма из деревни. *Земский сборник Черниговской губернии*. Чернигов, 1889. № 1–2. С. 64–86.
8. Волк-Карачевский Н. Н. Письма из деревни. *Земский сборник Черниговской губернии*. Чернигов, 1889. № 3–4. С. 160–172.
9. Волк-Карачевский Н. Н. Письма из деревни. *Земский сборник Черниговской губернии*. Чернигов, 1889. № 5–6. С. 76–85.
10. Волк-Карачевский Н. Н. Письма из деревни. *Земский сборник Черниговской губернии*. Чернигов, 1889. № 11–12. С. 35–50.
11. Волк-Карачевский Н. Н. Письма из деревни. *Земский сборник Черниговской губернии*. Чернигов, 1890. № 6–7. С. 46–62.
12. Волк-Карачевский Н. Н. Письма из деревни. *Земский сборник Черниговской губернии*. Чернигов, 1890. № 8. С. 139–150.
13. Волк-Карачевский Н. Н. Письма из деревни. *Земский сборник Черниговской губернии*. Чернигов, 1890. № 8. С. 150–161.
14. Волк-Карачевский Н. Н. Письма из деревни. *Земский сборник Черниговской губернии*. Чернигов, 1891. № 1. С. 47–61.
15. Волк-Карачевский Н. Н. Письма из деревни. *Земский сборник Черниговской губернии*. Чернигов, 1891. № 2–3. С. 58–65.
16. Волк-Карачевский Н. Н. Письма из деревни. *Земский сборник Черниговской губернии*. Чернигов, 1891. № 4–5. С. 34–53.
17. Волк-Карачевский Н. Н. Письма из деревни. *Земский сборник Черниговской губернии*. Чернигов, 1892. № 2. С. 107–122.
18. Волк-Карачевский Н. Н. Письма из деревни. *Земский сборник Черниговской губернии*. Чернигов, 1893. № 5. С. 33–48.
19. Волк-Карачевский Н. Н. Письма из деревни. *Земский сборник Черниговской губернии*. Чернигов, 1893. № 6. С. 82–92.
20. Волк-Карачевский Н. Н. Письма из деревни. *Земский сборник Черниговской губернии*. Чернигов, 1894. № 11–12. С. 44–49.

References

1. Kotel'nic'kij, N. A. (2018). *Zahist viborchih prav u roboti zems'kih liberaliv Pivnichnogo Livoberezhzhja(70–80-ti roki XIX st.)* [Protection of electoral rights in the work of zemstvo liberals of the NorthLatvian Coast (70–80's of the 19 century)]. *Nizhins'ka starovina* [Nizhyn antiquity]. Nizhyn, 25(28). 91. [in Ukrainian].
2. Volk-Karachevskij, N. N.(1887). *Pis'ma iz derevni* [Letters from the village]. *Zemskij sbornik Chernigovskoj gubernii* [Zemsky collection of Chernihiv province]. Chernihov, 7–8. 52–65. [in Russian].
3. Volk-Karachevskij, N. N. (1887). *Pis'ma iz derevni* [Letters from the village]. *Zemskij sbornik Chernigovskoj gubernii* [Zemsky collection of Chernihiv province]. Chernihov, 9–10. 147–154. [in Russian].

4. Volk-Karachevskij, N. N.(1887). *Pis'ma iz derevni* [Letters from the village]. *Zemskij sbornik Chernigovskoj gubernii* [Zemsky collection of Chernihiv province]. Chernihov, 11–12. 85–94. [in Russian].
5. Volk-Karachevskij, N. N.(1888). *Pis'ma iz derevni* [Letters from the village]. *Zemskij sbornik Chernigovskoj gubernii* [Zemsky collection of Chernihiv province]. Chernihov, 3–5. 134–147. [in Russian].
6. Volk-Karachevskij, N. N. (1888). *Pis'ma iz derevni* [Letters from the village]. *Zemskij sbornik Chernigovskoj gubernii* [Zemsky collection of Chernihiv province]. Chernihov, 6–8. 280–288. [in Russian].
7. Volk-Karachevskij, N. N. (1889). *Pis'ma iz derevni* [Letters from the village]. *Zemskij sbornik Chernigovskoj gubernii* [Zemsky collection of Chernihiv province]. Chernihov, 1–2. 64–86. [in Russian].
8. Volk-Karachevskij, N. N.(1889). *Pis'ma iz derevni* [Letters from the village]. *Zemskij sbornik Chernigovskoj gubernii* [Zemsky collection of Chernihiv province]. Chernihov, 3–4. 160–172. [in Russian].
9. Volk-Karachevskij, N. N. (1889). *Pis'ma iz derevni* [Letters from the village]. *Zemskij sbornik Chernigovskoj gubernii* [Zemsky collection of Chernihiv province]. Chernihov, 5–6. 76–85. [in Russian].
10. Volk-Karachevskij, N. N. (1889). *Pis'ma iz derevni* [Letters from the village]. *Zemskij sbornik Chernigovskoj gubernii* [Zemsky collection of Chernihiv province]. Chernihov, 11–12. 35–50. [in Russian].
11. Volk-Karachevskij, N. N. (1890). *Pis'ma iz derevni* [Letters from the village]. *Zemskij sbornik Chernigovskoj gubernii* [Zemsky collection of Chernihiv province]. Chernihov, 6–7. 46–62. [in Russian].
12. Volk-Karachevskij, N. N. (1890). *Pis'ma iz derevni* [Letters from the village]. *Zemskij sbornik Chernigovskoj gubernii* [Zemsky collection of Chernihiv province]. Chernihov, 8. 139–150. [in Russian].
13. Volk-Karachevskij, N. N. (1890). *Pis'ma iz derevni* [Letters from the village]. *Zemskij sbornik Chernigovskoj gubernii* [Zemsky collection of Chernihiv province]. Chernihov, 8. 150–161. [in Russian].
14. Volk-Karachevskij, N. N.(1891). *Pis'ma iz derevni* [Letters from the village]. *Zemskij sbornik Chernigovskoj gubernii* [Zemsky collection of Chernihiv province]. Chernihov, 1. 47–61. [in Russian].
15. Volk-Karachevskij, N. N.(1891). *Pis'ma iz derevni* [Letters from the village]. *Zemskij sbornik Chernigovskoj gubernii* [Zemsky collection of Chernihiv province]. Chernihov, 2–3. 58–65. [in Russian].
16. Volk-Karachevskij, N. N. (1891). *Pis'ma iz derevni* [Letters from the village]. *Zemskij sbornik Chernigovskoj gubernii* [Zemsky collection of Chernihiv province]. Chernihov, 4–5. 34–53. [in Russian].
17. Volk-Karachevskij, N. N. (1892). *Pis'ma iz derevni* [Letters from the village]. *Zemskij sbornik Chernigovskoj gubernii* [Zemsky collection of Chernihiv province]. Chernihov, 2. 107–122. [in Russian].
18. Volk-Karachevskij, N. N. (1893). *Pis'ma iz derevni* [Letters from the village]. *Zemskij sbornik Chernigovskoj gubernii* [Zemsky collection of Chernihiv province]. Chernihov, 5. 33–48. [in Russian].

19. Volk-Karachevskij, N. N.(1893). *Pis'ma iz derevni* [Letters from the village]. *Zemskij sbornik Chernigovskoj gubernii* [Zemsky collection of Chernihiv province]. Chernihov, 6. 82–92. [in Russian].

20. Volk-Karachevskij, N. N.(1894). *Pis'ma iz derevni* [Letters from the village]. *Zemskij sbornik Chernigovskoj gubernii* [Zemsky collection of Chernihiv province]. Chernihov, 11–12. 44–49. [in Russian].

Рецензент:

Уткін О.І., д.і.н., проф.

Надійшла до редакції 05.05.2019 р.